

Любоў Нямкова

**МАСТАЦКАЕ АДЛЮСТРАВАННЕ
ГІСТАРЫЧНЫХ ПАДЗЕЙ НА БЕЛАРУСІ
Ў КАЗАЦКІХ ПЕСНЯХ ДРУГОЙ ПАЛОВЫ XVI–XVII ст.**

Паэзія кожнага народа цесна звязана з яго гісторыяй: у паэзіі і ў гісторыі роўным чынам заключаецца таямнічая душа народа, і таму яго гісторыя можа

быць растлумачана паэзіяй, а паэзія – гісторыяй. Р. Шырма пісаў: «Беларускі народ з’яўляецца адным з найбольш заглыбленых у сваю песенную культуру народаў у Еўропе» [14, 122].

Беларускіх гістарычных песень дайшло да нас няшмат. Прычыну М. Гарэцкі бачыў у тым, што беларусы былі пазбаўлены ролі кіравання сваім гістарычным жыццём. «Былі войны, – піша М. Гарэцкі, – былі розныя выдатныя гістарычныя падзеі ў краі, але яны блізу не адбіліся ў дайшоўшай да нас вуснай паэзіі. Або забыліся пазнейшымі пакаленнямі. Справа ў тым, што народ не ведаў, за што і нашто ён б’ецца, ці лепей кажучы, не адчуваў гістарычных падзей, не прымаў іх к сэрцу настолькі, каб у яго пачалася ідэйная вусная творчасць у гэтым кірунку. І толькі змаганне з панамі ў форме казацкіх паўстанняў ці супраць панскіх выступленняў адважных адзінак кінула большы след у нашых песнях і казках гістарычнага характару» [8, 11].

Актыўныя дзеянні казакоў у другой палове XVI–XVII ст. на тэрыторыі Беларусі з’яўляюцца адной са значных прычын узнікнення і шырокага распаўсюджвання казацкіх песень. Шмат іх заносілася на Беларусь з Украіны казацкімі атрадамі. Сумесная барацьба выклікала фарміраванне супольнай творчасці, новага песеннага пласта – «казацкай харавой шматгалоснай песні» [10, 99]. Але ўсё роўна беларускіх казацкіх песень менш, чым украінскіх, яны менш разнастайныя і па тэматыцы. Ва ўмовах Беларусі нават распаўсюджвання на Украіне паэтычныя сюжэты атрымліваюць новы, беларускі напеў і становяцца фактам беларускай народнай песнятворчасці. Трэба таксама падкрэсліць, што ва ўсім, што датычыцца песень гэтага пласта як мастацка-стылявой з’явы, гістарычныя «правы» Беларусі і Украіны роўныя (гл. [2]).

Г. Пятроўская, разглядаючы ідэйна-мастацкую асаблівасць беларускіх казацкіх песень, падзяляе іх, зыходзячы з тэматычнага прынцыпу, наступным чынам: адыход казака на службу і на вайну, развітанне казака з жонкай, маці, нявестай, казак у бітвах, вяртанне ці смерць казака ў баі [11, 30]. Дз. Талочка вылучае сярод казацкіх песень песні казацкіх войнаў, сацыяльна-бытавыя, любоўныя і песні баладнага складу (гл. [10]). Найбольш адпаведныя гістарычнаму перыяду песні групы «казак у бітвах», ці песні казацкіх войнаў, дзе адлюстраваны сапраўдныя гістарычныя падзеі, але яны да нашага часу фактычна не захаваліся.

У казацкіх песнях звычайна не названы канкрэтныя падзеі і героі, а даецца агульны малюнак баявых паходаў і помсты прыгнятальнікам. У іх адлюстраваны пачуцці лірычнага героя, які ад’язджае на вайну, узаемнае каханне казака і дзяўчыны. Пашыраны песні пра гераічную смерць казака, якога аплаквае каханая. Часты ў казацкіх песнях вобраз каня – вернага таварыша казака ў паходным жыцці. У некаторых выпадках збірае казака ў дарогу, поіць яго каня мілая. Казацкія матывы сустракаюцца не толькі ў многіх групам лірычных песень, але прысутнічаюць нават у абрадавых творах. Музыкальная мова казацкіх песень у найбольш развітых сваіх формах звязана са шматлікімі з’явамі свецкай і культавай музычнай культуры і быту эпохі.

Казакі – супольнасць людзей вольнага стану з асобнай арганізацыяй у феадальным грамадстве. «Вольныя людзі» – казакі былі не толькі воінамі, яны

таксама займаліся гандлем, адыходнымі промысламі. Казакі, якія жылі на тэрыторыі Беларусі, – свабодныя дробныя зямельныя ўласнікі. Звесткі аб беларускіх казаках мы знаходзім у шэрагу гістарычных дакументаў. Так, у «Пастанове да запарожскіх казакоў» (1659) цар Аляксей Міхайлавіч адводзіць спецыяльны артыкул аб беларускіх «чэркасцах» (казаках) [7, 11]. Яны не неслі вайскавай службы і ніколі не былі ў прыгоннай залежнасці, гаварылі па-беларуску і ў хатнім побыце не адрозніваліся ад мясцовых сялян-беларусаў [11, 30]. Магчыма, гэтыя звесткі тлумачаць, чаму казацкія песні былі так распаўсюджаны і любімым героем шматлікіх лірычных песен з'яўляўся казак. Напалову аселае, напалову бадзяжнае «вольнае» жыццё адбілася і на характары казакоў, і на іх песнях, якія далі новае жыццё эпічнай народнай традыцыі. Казацкія песні працяжныя і шматгалосыя. Яны адрозніваюцца шырынёй, сцвярдзальнасцю інтанацыі, свабодай гучання. Для іх характэрна лірычнае захапленне, паўнагучнасць, пачуццёвая прыгажосць, якая здзіўляе то сапраўдным непадробным трагізмам, то бязмежнай, шчырай, магутнай радасцю. Выклікі «Гэй!», «Эй!», якія звычайна перарываюць песенную страфу, можна пракрычаць, праспяваць толькі на прыволлі, удыхаючы поўнымі грудзмі чыстае паветра. Асаблівасцю казацкай песні з'яўляецца яркая воклічнасць, наяўнасць працяжных, гучных «рэх», мяккае заміранне гучнасці пасля сакавітых акордавых спалучэнняў і інш.

Асабліва шмат беларусаў далучылася да казацкіх атрадаў ў час паўстання на чале з Севярынам Налівайкам (1595), якое пачалося на Украіне, а затым распаўсюдзілася і на значную частку Беларусі. Аб'яднаўшыся разам, казацкія атрады і беларускія паўстанцы ўзялі многія беларускія гарады, у тым ліку Слуцк і Магілёў, вызвалілі іх ад польскіх войск. Пра гэтыя падзеі расказваецца ў песні «Ой, у горадзе Магілёве дымам пацягнула» [6, 542], дзе створаны малюнак штурму Магілёва і вялікіх страт польскага войска. Паўстанцы святкуюць перамогу і радуюцца, што *«орлы да гадзюкі ляцькім целом згодуюцца»*, што *«прылучылося... ліхо ляцькой породзе»*. У гэты перыяд гісторыі ў песнях з'яўляюцца новыя словы: гарматы, самапалы і іншыя, незвычайныя для народных песен выразы: войска запарожцаў *«з гармат да рэвнуло»*, казакі *«повеялі з самопалоў густо»*. Гэтая новая лексіка адлюстравала тыя новаўвядзенні, якія з'явіліся ў рэчаіснасці, у дадзеным выпадку скарыстанне агнястрэльнай зброі (раней у песнях гаварылася аб мячах, стрэлах). Аднак, у адрозненне ад песні, Баркулабаўская хроніка інакш апісвае тое, што «прылучылася» ў Магілёве. Казакі жорстка расправіліся з горадам. Яны выпалілі большую частку збудаванняў, у тым ліку дзве праваслаўныя царквы, абрабавалі і пабілі насельніцтва: «мяшчан, баяраў, людзей заможных, як мужчын, так і жанчын, дзяцей малых пабілі, пасеклі, пагвалцілі, скарбаў таксама безліч пазабіралі з крамаў і хатаў» [1, 128]. Сумняваемся, што пасля такой крывавай разні ў Магілёве беларусы склалі б песню пра «шановнага пана» Налівайку. Верагодна, гэта ўкраінская народная песня, якая магла пазней бытаваць і на Беларусі.

У шэрагу казацкіх песень вызначаецца месца бітвы і смерці казака. Часам гэта мастацкі прыём: вызначанае месца не адпавядае рэчаіснасці, а паказвае на

прасторавую аддаленасць дзеянняў, як, напрыклад, у песні «Ой, у Таганрозе, ой, ў Таганрозе случылася бяда» [7, 34–38] і інш. Але ў некаторых выпадках мастацкая ўмоўнасць абавіраецца на рэальнасць. Напрыклад, смерць маладога казака ў Слуцку магла быць сапраўднай і магчыма адносілася ці да 1595 г., калі казацкі атрад С. Налівайкі захапіў Слуцк, ці калі казацка-сялянскі загон пад кіраўніцтвам Яна Сакалоўскага, папечніка Б. Хмельніцкага, пачаў штурм Слуцкай крэпасці (песня «Эй, у Слуцку-горадзе, эй, у Слуцку-горадзе»). У гэтых баях загінула шмат казакоў-беларусаў. Цікава адзначыць, што Р. Шырма песню «Эй, у Слуцку-горадзе», у якой расказваецца аб смерці казака, змясціў у раздзеле салдацкіх песен (гл. [13]). Песня мае маршавы характар, выконвалася ў час маршыроўкі. З прычыны гэтага яна мажорная, нягледзячы на тое, што ў ёй паказваецца трагічны лёс героя. Неабходна ўлічваць, што шмат казацкіх песень пазней трансфармаваліся з невялікімі зменамі ў рэкруцкія і салдацкія.

У маі 1648 г. на Украіне пачалося паўстанне на чале з гетманам Б. Хмельніцкім, якое перарасло ў вялікую вызваленчую вайну супраць сацыяльнага і нацыянальна-рэлігійнага прыгнёту, казацкі рух перакінуўся ў беларускія паветы ВКЛ. Трыумфальныя перамогі Хмельніцкага пад Жоўтымі Водамі і Корсунем паспрыялі ўздыму народных нізоў на барацьбу супраць паноў на землях у басейне Дняпра і Прыпяці. Першы на Беларусі пачаў паўстанне палкоўнік А. Нябаба, падгаворваючы людзей паўстаць на абарону сваіх правоў. У кастрычніку 1648 г. войска стражніка літоўскага Рыгора Мірскага атакавала Пінск, жыхары якога дамовіліся з казакамі бараніцца да апошняга. Абарона была надзвычай адчайнай. В. Ластоўскі ў сваёй «Кароткай гісторыі Беларусі» піша аб гэтай барацьбе і прыводзіць тэкст казацкай песні «Із-за Слуцка, із-за Клецка», дзе адлюстраваны гэтыя падзеі:

*Места Пінска ваяваці,
Ад ляхаў абараняці.
Хоць прыйшлі – не далі рады,
Ўсе пагінулі ад здрады.*

Пасля разбіцця Радзівілам казакоў над Прыпяццю і знішчэння Пінска, паўстанне на Беларусі на нейкі час супакоілася...» [9, 74–75]. У песні «Із-за Слуцка, із-за Клецка» адлюстраваны рэальныя падзеі XVII ст., яна пранікнута духам патрыятызму і сацыяльна-нацыянальнага пратэсту. Упершыню надрукавана ў кнізе «Опыты в русской словесности воспитанников гимназий Белорусского учебного округа» (Вільня, 1839). Я. Карскі пісаў, што ў 70-х гг. XIX ст. ён чуў яе спяванне. Ляхамі ў беларускіх песнях іншы раз называліся не толькі палякі, але і каталікі. Песня існавала ў некалькіх варыянтах.

Як сярод украінскага і беларускага народаў былі вельмі папулярныя героі казацка-сялянскай вайны 1648–1651 гг., прыхільнікі «чорнага люду». У беларускай народнай творчасці вядомы варыянты песні пра Маразенку, у якіх гаворыцца аб трагічнай смерці бясстрашнага героя – палкавога есаула Крапівянскага палка Несцера Маразенкі, аднаго з папечнікаў Б. Хмельніцкага, які змагаўся супраць польскіх паноў і прымаў удзел у асадзе г. Збаража ў 1649 г. У адным з варыянтаў гаворыцца, што імя Маразенкі дорага ўкраінцам і беларусам:

*Ой, Морозе, Морозине, преславний козаче,
Гей, за тобою ціла Литва й Україна плаче...*

Зразумела, што песня аб Маразенку была папулярнай не толькі на Украіне, але і на Беларусі («Літве»), хоць беларускія варыянты значна карацейшыя за ўкраінскія, няпоўныя па зместу.

Гарачае жаданне, каб хутчэй прыйшлі рускія, «нашы сродныя», выказваецца ў песні «А, калі б, калі маскалі прыйшлі...», якая дае падставу меркаваць, што яна ўзнікла ў час вайны Расіі з Рэччу Паспалітай (1654–1667). Ідэя ўз'яднання з Расіяй выразна выступае таксама ў беларускай казацкай песні «Туман, туман па даліне», запісанай на Брэстчыне. Усе спробы «турчына», а затым польскага пана падкупіць казака «срыбрам-злотам» і «мэдам-півам» і перацягнуць яго на свой бок не ўвянчаліся поспехам. Казак застаецца непакінутым у сваёй рашучасці: *«Мы з русінам будзем жыці»*.

Нашу вусную народную паэзію сталі актыўна запісваць толькі ў XIX ст., калі беларускія землі ўваходзілі ў склад Расійскай імперыі, таму трэба ўлічваць, што беларускі селянін часта баяўся паведамляць этнографам тэксты гістарычных песень, у якіх прысутнічалі антыцарскія сюжэты. Вострая дыскусія сярод даследчыкаў разгарнулася вакол некаторых казацкіх гістарычных песень. П. Уладзіміраў, М. Кастамараў, М. Янчук, Я. Карскі, П. Бяссонаў, Л. Васілеўскі, М. Гарэцкі лічылі іх псеўданароднымі і антыпольскімі, бачылі ў іх прапагандысцкі і ідэалагічны характар. Былі і іншыя творы, якія нават калі б этнограф і запісаў, то магчымасці надрукаваць іх у яго не было з-за цензуры. А такія песні існавалі. Напрыклад, песня пра смерць Радзівіла, якую запісаў М. Гарэцкі ад сваёй 66-гадовай маці Прасі Гарэцкай. У песні спяваецца пра Я. Радзівіла (1612–1655), віленскага ваяводу і вялікага гетмана літоўскага, які ўзначальваў войска ВКЛ у 1654–1655 гг. на першым этапе вайны з Рускай дзяржавай. Паводле народнага ўяўлення, Радзівіл быў пакараны «белым царом», але на самай справе ён памёр 31 снежня 1655 г. у замку Тыкоцін [4, 38–48].

Шмат казацкіх песень з ваеннымі сюжэтамі не маюць гістарычнай асновы, але ў іх намаляваны вобраз мужа і гераічнага змагара за родны край і народ. Часта герой гіне ў баі з ворагам, і ў песні ўсхваляецца яго подзвіг.

Казацкія гістарычныя песні аб'ядноўваюць розныя па паэтыцы і часе ўзнікнення творы, у якіх адлюстроўваюцца гістарычныя падзеі і адносіны народа да іх. У гэтых творах важны не толькі змест, апавед пра гістарычную падзею, але і яе асэнсаванне, эмацыянальнае ўспрымання, душэўнае перажыванне. У. Проп пісаў, што «гістарычная песня існуе калі не як жанр, то як сума некалькіх розных жанраў розных эпох і розных форм, аб'яднаных гістарычнасцю свайго зместу» [12, 61]. Беларусы – народ, які захаваў сваю гісторыю не толькі ў паданнях і легендах, але і ў гістарычных песнях. Гэтыя творы перадаваліся з пакалення ў пакаленне.

ЛІТАРАТУРА

1. Арлоў У., Сагановіч Г. Дзесяць вякоў беларускай гісторыі. Мн., 2002.

2. *Ахрыменка П.* Фальклорна-літаратурныя сувязі ўкраінскага і беларускага народаў. Мн., 1959.
3. Балады: у 2 кн. / уклад. Л. М. Салавей, Т. А. Дубкова. Мн., 1978. Кн. 2.
4. *Барыс С., Чаропка В.* Беларускія гістарычныя песні // Беларускі гістарычны часопіс. 2004. № 2–3.
5. Беларуская фалькларыстыка. Мн., 1980.
6. Беларускі фальклор: хрэст. / склад. К. П. Кабашнікаў [і інш.]. Мн., 1985.
7. Беларускі эпас. Мн., 1959.
8. *Гарэцкі М.* Гісторыя беларускай літаратуры. Мн., 1992.
9. *Ластоўскі В. Ю.* Кароткая гісторыя Беларусі. Вільня, 1910.
10. *Мухаринская Л. С.* Белорусская народная песня. Мн., 1977
11. *Петровская Г. А.* Белорусские социально-бытовые песни. Мн., 1982.
12. *Протт В. Я.* Фольклор и действительность. М., 1976.
13. *Шырма Р. Р.* Беларускія народныя песні. Мн. 1960.
14. *Шырма Р. Р.* Песня – душа народа: 3 літаратурнай спадчыны. Мн., 1993.